

Прегледни рад

УДК 398.3(=163.41):2-186 ; 726.825(497.11)
ГЕМ 75/1 (2011), 131–154*Данило Трбојевић*

КРАЈПУТАШИ У УРБАНИМ СРЕДИНАМА

Анализа сакралне и профане природе савремених крајпуташа с акцентом на њиховој комуникацији

Апстракт: У раду је урађена анализа материјала сакупљеног на терену која представља увид у мноштво облика споменика крајпуташа у урбаном окружењу. У другом делу рада су наведени и образложени модерни облици ових споменика. На крају је дата класификација крајпуташа према врсти, облику, симболици и функцији.

Кључне речи: *крајпуташи, погибалац, споменик, град, урбана средина, прежитак*

’Народна религија Срба’ и ’народно православље’¹ представљају неискрпно поље истраживања нарочито када се ради о домаћој етнологији. Ова веровања и праксе су већ дуги низ година описивани и анализирани у делима домаћих аутора, и углавном су пописани и анализирани у целисти. Истини за вољу, јасно је да свим елементима није посвећена једнака пажња и потребна теоријска анализа. Ако упоредимо важност која је дата нпр. ускршњим или божићним обичајима, свадбеним обичајима (обредима прелаза), погребним обичајима и слично, видимо да је велики број аутора одабрао да у својим радовима да допринос већ постојећим теоријама и на тај начин помогне разрешењу теорија везаних за развој неких од важних обичаја.

¹ ’Народно православље’ посебно анализира и одређује проф. Душан Бандић који је много својих радова посветио анализи феномена комбинације народних веровања и културе и црквене догме, односно православља.

Култ покојника и како смрт доживљавају испитаници одавно су већ истражили аутори попут Слободана Зечевића, Душана Бандића и Веселина Чајкановића. У њиховим теоријама, смрт и однос према покојнику и његовој души били су углавном приказани самим односом према покојнику односно ритуалу који прати сахрањивање истог. Иако се чини да су ови и други значајни аутори запазили, записали или обрадили све елементе култа мртвих, веровања у живот душе након смрти (анимизам)² остало је још много елемената који нису истражени. Разлог због којег неки обичаји и праксе нису добили довољно пажње је то што се можда нису уклапали у теорије, нису изгледали довољно значајни сами по себи или смо их једноставно превидели.

Феномен споменика крајпуташа у разним облицима у којима сам их нашао не ограничава се само на Београд и Србију. Он је присутан и у Босни и Херцеговини, Хрватској, Румунији и Бугарској, а вероватно да се и у другим земљама у окружењу могу наћи примери оваквог обележавања места повезаног са смрћу покојника.

Чињеница је да студија о споменицима крајпуташима на разним подручјима Балканског полуострва захтева шири и детаљнији приступ него што овакав рад, простором ограничен, може да да. Имајући то на уму морамо да се одредимо за једну целину и њену анализу. Објекат истраживања у овом раду су споменици крајпуташа у урбаној средини у Београду (Србија).

Шта је то крајпуташ?

Споменик, белег страдалим особама које су изгубиле живот на неком месту,³ односно крајпуташ као засебна целина посебно ме је заинтересовао када сам се с овим термином први пут срео у књизи Слободана Зечевића *Култ мртвих код Срба*.⁴ Зечевић је у својој монографији дао описе и кратке дефиниције пракси везаних за крајпуташе:

„Камени или други белези су постављани, како је већ речено, на месту где је неко изгубио живот. Дављенику је постављан белег на месту где га је избацила вода на обалу, настрадалом од грома на месту погибије итд., а ту су и сахрањивани.

Народ их је називао „погибалцима“ и нерадо преносио у гробља.

² Animism. *The Columbia Encyclopedia*. 6th ed. 2001-07. Bartleby.com Inc. (10 July 2008).

³ Народни израз за особе које су погинуле или су убијене.

⁴ В. Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд: Вук Караџић, 1982.

Но, било је и случајева сахрањивања на гробљу, а на месту погибије подизан је само белег.⁴⁵

Крајпуташи су такође и споменици погинулим у туђини или на непознатом месту. Зечевић је ове споменике поменуо у књизи без даље подробније анализе и класификације. Он се у својој књизи бавио ширим контекстом, па је ово и разумљиво. Према истраживањима Босе Росић, највише крајпуташа подигнуто је у Србији након Првог светског рата, јер је много људи тада погинуло али их је мало сахрањено у родном крају. „Украшавањем и бојењем споменика каменоресци нису желели првенствено да оставе уметнички дојам већ да, пре свега, привуку пажњу путника намерника ... зато су углавном једноставног облика, високи метар – метар и по, са уклесаним ликом покојника. Епитафи, често написани у стиху, говоре о страдалом, о узроцима смрти или о његовом јунаштву, о љубави, о његовом карактеру или животу.“⁴⁶

Боса Росић говори о специфичној врсти споменика у другачијем друштвено-историјском контексту од данашњег, али се ипак могу повући неке паралеле између споменика које је она помињала и општих својстава споменика крајпуташа. Сакупљањем материјала на терену али и дефинисањем поља истраживања, долазимо до општих својстава и функција ових споменика.

Да би поље истраживања било јасније потребно је најпре класификовати варијације објекта истраживања, односно указати на мноштво облика онога што истражујемо. Када укажемо на облике ових споменика добићемо целине које треба истражити.

Споменике крајпуташе можемо да поделимо у четири целине:

1. Крајпуташ, белег, крст покрај пута или на месту погибије постављен као подсетник на погинуле далеко од дома у периоду пре Првог светског рата.
2. Крајпуташ, споменик погинулима у Првом светском рату (дакле, период подизања оваквих споменика датира од двадесетих година 20. века).
3. Крајпуташ у урбаној средини у неком од традиционалних облика.
4. Крајпуташ у урбаној средини у модерном облику.

У овом раду нећемо анализирати прва два примера крајпуташа, будући да обе ове целине изискују обимнију анализу и посебну студију.

⁴⁵ Слободан Зечевић, *н. д.*, 70.

⁴⁶ В.: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/309631/Krajputa%C5%A1i++kamena+knjiga+istorije.html>

Теренско истраживање у Београду

На местима где су традиционалне заједнице сачувале старе обичаје и веровања,⁷ није проблем наћи грађу. Важно је истраживати начине на које се њихови прежици јављају у новим, модерним срединама. Београд има сталан прилив становништа из околних места, као и из удаљенијих општина у којима се још увек практикују одређени обреди и ритуали. Људи генерацијама несвесно негују и практикују старе обичаје, а да при том углавном не познају порекло истих. Проласком времена и сам облик обављања обреда се мења или се у њега додају нови елементи. Овакве обичаје у антропологији називају „сурвивали“ или прежитак.⁸ Треба нагласити да је реч о сурвивалу, што подразумева да сви истраживани примери не морају да имају исти облик, функцију и поруку.

Споменици крајпуташи у урбаној средини

Подручје на којем сам истраживао крајпуташе налази се на потезу од Блока 70 до Блока 70А, и од Блока 70А до окретнице код железничке станице Нови Београд, код Бранковог моста, у Улици војводе Степе на Вождовцу, као и у неким деловима општине Звездара.

Између станица трамваја Блок 70 и Блок 70А налази се један споменик из 1992. године, а око 400 метара даље, налази се други споменик из 2007. године. Оба споменика постављена су уз трамвајске шине и налазе се с десне стране (тј. у смеру према центру града), и то отприлике на метар удаљености од шина. Треба поменути да се ту налази и стаза за пешаке која је паралелна са трамвајским шинама. Први споменик из 1992. године је окренут према трамвајским шинама и постављен је тако као да служи за комуникацију са људима који се возе у трамвају. Ако погледамо боље плочу споменика видећемо да се ради о месту на којем је погинуо један од радника који је постављао трамвајске шине. На основу ових информација цео концепт добија нову логику. Споменик из 2007. године се налази око 400 метара даље од првог споменика, близу трамвајске станице а тачно поред пешачког прелаза. Лако је уочљив будући да је окренут према стази за пешаке. На тај начин је обезбеђена комуникација споменика са пролазницима. Трећи споменик је удаљен око 1400 метара у односу на споменик код станице Блока 70А, налази се у склопу железничке станице Нови Београд. Тај споменик

⁷ В. Пејчић, Симонида, *Разлике у ставовима између сеоског и градског становништва у прихватању страних културних утицаја*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

⁸ Tylor, Edward. 1920 [1871]. *Primitive Culture*. New York: J. P. Putnam's Sons. 1.

је постављен 2000. године, стављен је на рукохват степеништа, а налази се отприлике 2 метра од железничких шина према којима је окренут. Према начину на који су постављени ови споменици, они путем текста на њима обављају комуникацију са пролазницима. И ово место је место страдања, које је било несрећан случај. Овај споменик за породицу представља снажан емотиван моменат. За посматраче који не знају контекст – плоча је знак упозорења на опасност преко судбине погинулог.

На споменику из 1992. године се налази име, слика покојника, година рођења и година смрти. Испод ових информација стоји назнака да су постављене табле финансирале „Колеге из пружне радионице“. Споменик је израђен од беле плоче а слова су била црна. Данас се једва разазнаје шта на споменику пише јер је видно оштећен.

Други споменик из 2007. године је израђен од плоче црне боје. У горњем десном углу се налази крст а десно од њега пише: „Живот је кратак али траг живота остаје вечно – Кокс“. Испод тога стоје година рођења и година смрти, нема слике нити имена покојника. На земљи покрај споменика лежи корпица, сасушено цвеће, један свеж цвет, и два кандила. Наилазио сам на кандила и свеће у оба случаја, и када је сам простор – простор смрти, и када је он изражен преко плоче сећања. То говори о емотивној вредности места коју му дају они који су плочу поставили, а који то раде према властитој логици а не према установљеним верским правилима.

Споменик на железничкој станици из 2000. године је смеђа плоча у металном оквиру, причвршћена за ограду наспрам шина, тачније зашрафљена на ограду. На споменику нема имена, нити слике погинулог, али стоји година рођења и година смрти уз натпис: „Сину од оца“. У другом правцу, од Блока 70 према општини Нови Београд, уочио сам такође три споменика. Први на који сам наишао, постављен је на велики водоводни шахт, само неколико метара од аутобуске станице. Занимљиво је да није постављен у смеру према улици, у ком би случају био уочљивији, већ тако да се може видети само ако се иде према њему. Овај је крајпуташ из 2004. године, бетонан је и пришрафљен за стари водоводни шахт (отприлике 2 x 2 x 1м) и садржи следеће информације: име и презиме погинулог, датум рођења и смрти погинулог, назнаку да је на том месту тог датума тај човек погинуо и уз то посвету и потпис породице. На плочи је и слика покојника у боји, а с леве стране слике налази се бели православни крст.

Други споменик је подигнут двадесетак метара даље од првог споменика, недалеко од аутобуске станице. Споменик је из 1995. године. То је црна плоча, на којој пише име, презиме, година рођења и смрти покојника, његова слика и с леве стране слике крст. Споменик се налази на 2 метра удаљености од коловоза у трави и окренут је према улици. Овај споменик има најдиректнију комуникацију са посматрачима будући да се налази поред аутобуске станице, где свакодневно много људи чека превоз. Занимљиво је да овај споменик већ годинама обилази, претпостављамо, родбина покојника и на том месту практикује верске обреде који се обично обављају на гробљу. Поред

овог крајпуташа често се налазе цвеће и кандила, а постављена је и клупица за седење попут оних које виђамо поред гробова.

Трећи споменик у овом правцу се налази дијагонално од места на којем су прва два споменика и удаљен је око 150 метара надесно од њих. Постављен је поред пута за Експо центар на трави, отприлике 2 метра од коловоза а метар од тротоара за пешаке. Овај споменик се разликује од свих споменика које сам до тада видео по томе што нема годину рођења и годину смрти. На плочи се налази слика покојника (ради се о детету), испод слике надимак, а изнад слике име и презиме покојника. Још једна ствар која је занимљива, а у исто време специфична за овај споменик, јесте ограда око плоче. Ради се о ограђеном простору у облику срца у којем се плоча налази. Поред плоче је у траву постављено шест мермерних квадрата, с леве стране плоче је клупа испод које се налази још један квадрат у трави. Иза плоче су посађена три дрвета која су карактеристична за гробља. Овај споменик наглашава емотивни значај који он има за породицу.

Примери које сам на овом делу терена забележио разликују се између себе а ипак садрже суштинске елементе крајпуташа, што нам говори о промени контекста у којем су они постављени.⁹

На Вождовцу, у Улици војводе Степе налази се зграда на коју је 1972. године причвршћена плоча крајпуташ секуларног пре неголи сакралног карактера. Наиме, на плочи се налазе имена погинулих, њихове године у тренутку смрти, као и узрок смрти. Описан је, дакле, цео догађај који је довео до тога да троје младих људи настрадају, од којих једна „млада медицинска сестра“ (како на плочи пише). Кроз структуру плоче је изражена критика везана за „човека за воланом“ који је и одузео ове младе животе – на овај начин сазнајемо да је највероватније у питању била саобраћајна несрећа. Овакви споменици нису неуобичајени, и према мојим подацима, упућују се преко споменика критике друштву на разним местима па и на гробљима.¹⁰

⁹ Споменици су подизани једни у близини других, најстарији споменик у једном смеру је из 1992. године, а друга два из 2000. и 2007. године. У другом правцу су споменици из 1995. и 2004. године, за трећи споменик у том кругу немам информација везаних за годину подизања. У простору који сам анализирао нашао сам шест споменика погинулима, који су постављени на месту погибије, а да се при том готово сваки споменик разликује од другог. Споменик 1. 1992. име, презиме, година рођења и смрти, слика и посвета – донација колега покојника. Споменик 2. 1995. име, презиме, година рођења и смрти, слика и крст. Не пише ко га је подигао. Споменик 3. 2000. година рођења и смрти, посвета која указује на то да је отац подигао споменик сину. Споменик 4. 2004. име, презиме, година рођења и смрти, слика, крст, посвета и потпис породице покојника која је и подигла споменик. Споменик 5. споменик детету, садржи име, презиме, надимак и слику детета. Споменик 6. споменик детету (15 година), година рођења, година смрти и посвета.

¹⁰ На Новом гробљу, општина Звездара, у једној од парцела налази се надгробни споменик девојчици која је погинула тако што је играјући се лоптом на врху једне од зграда у изградњи изгубила живот. Да ситуација није тако једноставна како се на први поглед чини, говори натпис који се налази на споменику. Натпис садржи податке о томе како се девојчица играла на згради, али како је „туђом грешком“ пала и погинула. Након овог детаља следи критика модерног друштва и „људи којима је најважнији новац“. Ово је пример са гробља, а

У једној од улица на Вождовцу налази се плоча на капији куће. На плочи се налази слика човека и текст у којем је описан начин настанка смрти. Како сазнајемо, овај човек је убијен на свом прагу, а текст са плоче представља неку врсту клетве његовим извршиоцима. Ситуација на први поглед делује једноставно, али није тако. Ако обратимо пажњу на слику убијеног приметимо да је он приказан у маскирној униформи са војним грбом. Да нема назнаке да је убијен на свом прагу, односно на прагу куће на чијој се капији данас налази плоча, пролазник који погледа плочу закључио би да се највероватније ради о погинулом војном лицу. Међутим, човек је убијен почетком деведесетих година, у време грађанских ратова на простору бивше Југославије, а није био „члан паравојне јединице“ нити „локални криминалац“, према сведочењима људи из овог дела града који су га познавали. Овај споменик је у исто време на симболичан начин „погибалац“ и крајпуташ. Иако се ради о плочи постављеној на месту погибије, облик споменика приказује војника, односно смрт у часнијој форми, која је на овај начин наглашена.

Крајпуташа покрај коловоза и аутопута

Уз аутопутеве и остале коловозе у Србији често су постављени споменици погинулима, посебно на местима на којима су честе саобраћајне несреће. Данас се на местима на којима се несреће често догађају подижу знакови које зову црне тачке, а који на симболичан начин комуницирају са возачима и указују им не само на опасност на делу пута пред њима, већ и на историју смрти и страдања на том простору.

Могуће је да су људи раније користили народну традицију и начин означавања места трагедије према принципу ознаке црна тачка. Белези и споменици су некада опомињали људе да буду пажљиви на одређеним деловима пута, стрмина, река, шума или осталих места за које се знало да представљају могућу опасност. Традиција се, и поред употребе законом одређених знакова упозорења на путевима, и даље практикује. Покрај путева се и даље постављају споменици који поред секуларног облика дају простору и сакралну тежину. Функција и облик у којем се јављају ови знакови у урбаним деловима града, не морају имати исту функцију као они споменици поред аутопута. Могуће је да споменици у урбаној средини представљају

не са места погибије. Међутим, он илуструје тезу о комуникацији споменика и посматрача. Неке плоче комуницирају циљно ка коловозу, неке у супротном правцу, а неке су постављене тако да се тешко могу приметити уколико не знате шта и где да тражите. То говори да објекат према којем је комуникација усмерена није исти у свим случајевима. В. Костић Братислава, *Ново гробље у Београду*, Београд: Џаковић Богдан, 1999.

примену традиционалног начина указивања на опасност неког простора на коме се несрећа dogodila, а које нема одговарајуће назнаке или знакове.¹¹

Уз аутопут има више оваквих споменика, што није само последица већег броја погибија, већ и чињенице да је ова пракса постала уобичајена и прихваћена у друштву. Држава уклања ову врсту споменика поред аутопутева, вероватно зато што сматра да постоје места одређена за сећање на мртве, али и зато да би били уклоњени злослутни споменици. Неколико саговорника, са којима сам имао прилику да разговарам о овој теми, имали су слично мишљење. Они су наводили следеће аргументе: „све то има своје зашто“ и „ти споменици скрећу пажњу и сувозачима а камоли возачима“. Да бих видео шта о томе мисле људи који су поставили споменике поред пута, разговарао сам са испитаником чији је отац страдао на аутопуту Београд – Младеновац.¹² Несрећа се dogodila 1995. године, покојник је сахрањен, а недељу дана касније постављен му је и споменик на месту на којем је погинуо. На споменику је стајало име, презиме, година рођења и смрти и слика покојника. Пре постављања споменика прилаже се државним органима документација о смрти, а захваљујући записнику полиције, зна се и на ком је тачно месту погинуо човек. Споменик је стајао на месту погибије четрнаест година, од 1995. до почетка 2009. године. Ево објашњења породице која је поставила споменик:

„Споменик симболише опрез, а може да симболише битну локацију не само за породицу погинулог већ и за друге људе. Сматрам да људи који иду од Младеновца ка Београду, а познавали су ћалета и знали су где се и шта десило, а виде то место, оно утиче на њих. У сваком случају остане неки осећај ... Мислим да то није тако лоша ствар, али буди лошу емоцију код људи. Није позитивна ствар, али није ни тако негативна да би је скинули. С времена на време сам ишао тамо на важне датуме везане за покојника, али и без повода, да би средили простор око споменика и сл.“

Након што је споменик уклоњен 2009. године, пренесен је на гробље у којем се налази гроб погинулог. Треба посебну пажњу посветити односу града и закона према оваквим примерима као што су крајпуташи подигнути поред улица.

Поред плоча постављених покрај пута наилазио сам и на предмете који су обично повезани са сакралним ритуалима везаним за смрт. Наилазио сам на венце, свеће и кандила на местима на којима их не бисмо очекивали – уз бандере, ивичњаке, ограде мостова итд. До сада сам више пута имао при-

¹¹ Виђао сам и волане везане за куће близу којих се десила нека аутомобилска несрећа. На путу за насеље Сурчин постоји скретање за аеродром, на скретању се налазе три повезана „погибалца“ а сва три су везана за волан. Ово представља симболично упозорење на опасност у саобраћају. Вероватно је на коловозима и улицама којима сам прошао до сада погинуло више људи од броја споменика које сам нашао, што значи да подизање оваквих споменика није правило.

¹² Човек није страдао у аутомобилској несрећи, већ од личног ватреног оружја које је случајно опалило и усмртило га.

лику да видим бандере украшене цвећем, понекад са венцима и свећама у подножју. Када сам почео да се интересујем за крајпуташе схватио сам да те бандере у ствари представљају сличну праксу као и споменици покрај аутопута. Наишао сам на три овакве окићене бандере. Једна на раскрсници после железничке станице Нови Београд и две на раскрсници код Блока 70. Принцип је веома сличан споменицима погибалцима, с том разликом што се на бандере углавном не стављају информације о погинулом, осим у случају када се на то место поставе венци, обично након сахране, на којима пише посвета погинулом.

Бандере – погибалци су занимљиве јер обављају комуникацију на два нивоа. У хоризонталном нивоу, оне служе као упозорење возачима и пешацима, али представљају и сведока несреће. На вертикалном нивоу, захваљујући конструкцији, можда подсећају на стабло које се уздиже до неба – бандере које су на тим раскрсницама су дебље и више од обичних бандера – те тако симболизују везу неба са местом несреће, и обрнуто, везу између 'овог' и 'оног' света. Венци се стављају и на друга места погибије нпр. на крају Бранковог моста у Београду на месту са којег су људи починили самоубиство или случајно пали и погинули. Адаптација простора несрећа у урбаним срединама доводи до измене форми обележавања оваквих места и временом доводи до усвајања нових облика сећања у простору.

Модерни облици крајпуташа – графити крајпуташа

Ако се облици погибалаца и крајпуташа у урбаним срединама мењају, логично је да ће се, пре или касније, ове праксе изражавати и кроз неке од модерних форми јавног изражавања.¹³ Графити су данас, већ уобичајен начин испољавања фолклора урбане културе. Графит је постао средство (медијум) јавног, личног или анонимног изражавања сопствених или групних ставова.

¹³ Постоје чак и видео форме крајпуташа и погибалаца. Године 1999. догодила се тешка саобраћајна несрећа на путу Подгорица – Цетиње. Погинуо је члан Монтенигерца – Небојша Савелић. Недуго после његове смрти, Монтенигерци, тј. два члана која су преживела несрећу, уз помоћ још неких уметника, снимли су песму и спот „Не брже од живота“ у знак сећања на Небојшу. У споту се између осталог приказује аутомобил који јури коловозом, у позадини иде музика и чује се тужна песма која личи на опроштај од погинулог члана групе. Најважније за ову тему су делови при крају спота где је приказано место погибије, цвеће на месту погибије и делови аутомобила, што овом споту даје карактер видео спота – белуга. Као што ће се касније видети, видео није имао само функцију одржања сећања на погинулог, већ и функцију опомене. Након овог спота основана је и фондација која се бори против брзе вожње и вожње у пијаном стању, организовани су и концерти обележавања смрти Небојше Савелића, а након тога је вођена кампања „Не брже од живота“. Кампања је оставила траг и постала симбол борбе против бахатог понашања на коловозима, и подсетник на животе који су прекинути због пребрзе вожње.

У Београду сам раније наилазио на графите који су представљали лик неке углавном младе особе уз чији је портрет стајала и захвалница или нека врста писаног опроштаја у име групе пријатеља, школе или дела града у којем је покојник становао. У последњих неколико година све је више оваквог изражавања сећања или памћења неког члана заједнице који је погинуо или умро (обично прерано).

Како сам из разговора са директорком и неколико ђака Десете београдске гимназије сазнао, а онда се и уверио, с десне стране главног улаза у гимназију се налази велики графит посвећен ученику ове гимназије који је преминуо од тумора на мозгу. Графит се простире целом дужином зида (око 7 метара), урађен је у комбинацији плаве и сиве боје, садржи лик покојног ученика, надимак (Теша) и посвету. Цртање графита су 2008. године – те године је он преминуо – организовали ђаци који су до четврте године ишли у одељење са преминулим, а директорка школе је дала дозволу за овакво обележавање. Оно што је још више занимљиво је то да се на истом месту где се данас налази овај графит пре четири године налазио и други графит – споменик дечаку који је погинуо 2004. године – надимак му је био Франц, ишао је у први разред гимназије; како сам сазнао извршио је самоубиство због љубави. Тај графит је стајао на зиду од 2004. до 2008. године, када је на захтев Јавног комуналног предузећа прекречен. Нажалост нисам нашао фотографију првог графита, али сам сазнао да су се, као елемент графита, нашле и старке – патике које је покојник волео да носи. Овај начин изражавања групне жалости и солидарности је сличнији крајпуташима него погубљеницима, будући да не представља место страдања већ место сећања заједнице на појединца. На сличне примере сећања наилазио сам и на територији општина Сурчин, Ледине, Стари град и Звездара.

Јуна 2011. године, имао сам прилику да посматрам стварање једног оваквог крајпуташа на територији Блока 70 (општина Нови Београд). Наиме, момак Џ. Г. (25 год.) убијен је у Новом Пазару неколико дана пре прављења графита. Занимљиво је да је погинули у Новом Пазару живео само неколико последњих година свог живота, док је готово цео свој живот провео у Блоку 70. Неколико дана након смрти, група његових комшија и пријатеља из основне школе су се договорили, прикупили новац, и уз помоћ професионалног графит-мајстора направили на његовој згради велики графит на којем је Џ. Г. представљен како стоји на кошаркашком терену у Блоку 70 и држи лопту, док иза њега излази, или залази, сунце. На овај, начин група која му је посветила графит нагласила је његову љубав према кошарци и Блоку 70. Занимљиво је да је погинули по вероисповести био муслиман, а да је већина оних који су организовали прављење графита православне вероисповести. То нам говори првенствено о социјалној повезаности чланова групе којој је појединац припадао, али и о томе да вероисповест није изнад друштвеног сећања у овом случају. Другим речима, преко овог графита овековечена је једна профана повезаност појединца са групом и самом зградом у којој је становао. На графиту нема верских исламских нити хришћанских симбола

који се могу повезати са веровањима или праксама везаним за смрт. Изостављање религијских елемената ме је подсетило на чињеницу да на већини графита ове врсте није било елемената који би графиту дали изразито религиозну ознаку. Овакав начин обележавања места сећања на групном нивоу указује на то да на сећање и обележавање места утиче шири социјални контекст.

Теоријска анализа

Култ мртвих код Срба и веровање у повезаност душе и места у народној религији Срба

Да бисмо имали идеју о томе шта ови споменици све могу да означавају и која логика стоји иза њих, морамо бити упознати са религијским концептима и контекстима на овим просторима. О начину народног конципирања смрти и оностраном проф. Душан Бандић каже следеће:

„Народна веровања у вези са овом духовном, посмртном егзистенцијом човека магловита су и непотпуна. Стиче се утисак да су она само фрагменти једне много целовитије концепције која је временом измењена и осиромашена. То је, уосталом и разумљиво, јер је смрт у традиционалној култури Срба обележена мање 'мишљењем' а више понашањем.“¹⁴

Бандић говори о теорији и пракси које су се кроз дуг временски период и промене друштвеног контекста раздвојиле. Слажем се да је обред у облику у којем се данас практикује доста различит од верзије у којој се некада практиковао, али мислим да елементе треба посматрати у данашњем облику и пронаћи и разумети елементе који су нови. Обичаји о којима Бандић говори су занимљиви јер више не прате правила и теорију, већ се другачије изражавају у новом временском контексту.

Да бисмо разумели нове елементе у пракси обележавања места смрти важно је сагледати како паганска веровања у српском народу тако и утицај хришћанства на сам концепт умирања и судбине душе након смрти. У хришћанству пут душе након смрти је пут у рај или пакао (православна црква), или пут у рај, 'чистиште' пакао (католичка црква). У народном веровању Срба, негује се слика о дуалној природи света и бића, тј. слика о животу на 'овом' и 'оном' свету. По Слободану Зечевићу и Веселину Чајкановићу један од најважнијих култова код Словена свакако су посмртни обичаји. Већина обреда и пракси у народној религији Срба има везе управо

¹⁴ Данијел Синани, *Привиђења и сабласти у Србији*, Завичајни музеј Књажевац, 2005, 130–136.

са смрћу и загробним светом.¹⁵ У култури Срба, умирање, смрт и сећање на покојника су пропраћени низом ритуалних обреда који за циљ имају опроштај групе са покојником, изражавање туге, а понекад и комуникацију са загробним светом. Сахрани претходе магијски обреди, обреди очишћења и заштите, испраћања и сахрањивања покојника, и што је за овај рад најважније – обреди везани за период после смрти и сахране.

За разлику од хришћанског веровања према коме душа после смрти има предодређену судбину (рај или пакао), у народној религији Срба се верује да се душа може у неком облику вратити на 'овај' свет. Верује се да, ако неко умре смрћу која није природна или буде сахрањен на непрописан начин (нпр. без свеће), његова душа нема мира и он се враћа као аберантни мртвац (осија, осил, вампир, вукодлак, дрекавац). Веровање у постојање и живот душе обично се назива анимизам.¹⁶ Повратак душе у свет живих се може десити на пожељан (задушнице)¹⁷ или непожељан начин (аберантни покојник, вампир, дрекавац, итд.)¹⁸ Како би се избегао непожељан повратак практикују се разни ритуали и поштују табуи везани за смрт и самог покојника. Однос према покојнику се мења након четрдесет дана, пола године, и коначно након годину дана, када душа заувек напушта тело. Данијел Синани помиње тежњу аберантних покојника ка повратку у свет живих.¹⁹ Он указује на то да аберантни покојник постаје онај ко је живео, умро или био сахрањен на начин који није према пропису.

Да би места повезана са смрћу или страдањем била обележена људи су постављали белеге пострадалим или споменике крајпуташе уз помоћ којих су означавали специфичност тог места. Подизањем оваквих споменика покрај путева обележава се имагинарни гроб покојника и верује се да ће тај простор настанити душа покојника која до тог тренутка лута. Пример: прошло је две године од смрти човека коме је посвећен споменик из 2007. године, а поред његовог споменика се налазе два кандила и један свеж цвет, што указује на бригу оног који још увек посећује тај простор.

Поред тога што се обележава имагинарни гроб, овим се везује душа покојника за то место, али се такође указује посматрачима и на опасност коју то место има. Различите функције елемената обележавања крајпуташа огледају се кроз различите облике ових споменика на које смо наишли.

¹⁵ В. радове Душана Бандића, Шпира Кулишића, Веселина Чајкановића, Слободана Зечевића, Симе Тројановића, итд.

¹⁶ Андре Лероа – Гуран, *Религије претхисторије*, Београд: Библиотека XX век, 1991, 90–117.

¹⁷ Кулишић Шпиро, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит, 1970, 132.

¹⁸ Слободан Зечевић, *Српска етномитологија*, Београд: Службени гласник, 2008, 403–409. Дан на који се одлази на гробља и посећују гробови покојника, и сам обичај имају паганску позадину, али се обележавају у хришћанском облику. Некада су стари Словени веровали да се душе покојника враћају на 'овај' свет у пролеће и у јесен.

¹⁹ Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, Београд: Београдски Графичко-издавачки завод, 1980, 76.

Ако посматрамо начин обележавања гробова као последњег, вечног пребивалишта покојника, уочавамо да осим стандардних, општепознатих начина сахрањивања, постоје и други начини обележавања последњег пребивалишта душе.²⁰ „После сахране се у гроб чело главе побијао крст који је ношен у погребној поворци. Данас је крст симбол хришћанства, али је наука утврдила да је давно пре тога он био симбол који представља самога човека. Крст је целиван као што се целива покојник. После извесног времена – после четрдесет дана до године – крст је замењиван надгробним спомеником. Миливој Павловић је указао да је првобитна сврха постављања дрвеног или каменог споменика била да се за њега веже покојникова душа, како не би лутала околост и правила неприлике живима.“²¹

Крајпуташи се сматрају правим гробом покојника, јер служе да би се душа „смирила“ и вратила на место где је некад погинули живео – и на тај начин погинулом се обезбеђује мир. Овај случај је нарочито присутан ако се не зна где је појединац погинуо или ако му тело никада није нађено. Ако је смрт задесила човека далеко од дома на овај начин се његова душа позива и везује за место које је познавао и волео за време свог живота. Такође, овако је осигурано везивање душе за крајпуташ, што је више пожељно него да она лута и враћа се међу живе. Простор везан за погубалце и крајпуташе доживљава се слично као и простор око гроба. То примећујем, између осталог, и на основу чињенице да је већина споменика подигнута на трави, тј. земљи а у свим случајевима изван простора предвиђеног за свакодневно кретање људи – пешака. Рекао бих да је разлика између гроба и простора око крајпуташа и у томе што су простори гробља предвиђени за низове гробова, док белези стоје на месту погибије независно од других предмета или грађевина у околини, па на тај начин упадљивије говоре о значају губитка. По професору Бандићу, простор гроба је праг за прелазак из профаног света живих у сакрални свет мртвих, и место прожимања и комуникације између два света. Могуће је да се и споменици онима који су страдали могу протумачити на овај начин, будући да поседују неке елементе које поседује само гробно место. Сам начин на који је постављена плоча и начин на који је осмишљен простор око споменика имају своју поруку и остварују неку врсту комуникације.

Комуникација и симболика крајпуташа

На терену је запажено више облика и функција споменика ове врсте од оних које бисмо могли окарактерисати само као религиозне или повезане

²⁰ Сергеј А. Токарјев, *Рани облици религије и њихов развој*, Сарајево: Свјетлост, 1978, 158–215.

²¹ Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Етнографски музеј Београд, 1982, 69.

са душом покојника у религиозном контексту. Они који су подизали овакве споменике свесно али и несвесно, изложили су информације о покојницима, њиховим судбинама, статусу, па и себи самима. То што ове информације нису уско везане за религиозност говори нам о функцији комуникације крајпуташа.

Ако се обрати пажња на натписе на споменицима и начин на који они дају информације о покојнику и његовој породици, религиозности, пореклу, итд., може се рећи да имамо увид у шири историјско-политички контекст. Међу споменицима које сам пописао може се приметити емотивна, групна, па и урбанистичка позадина и однос оног који је подигао споменик према појединцу, али и према ономе што је сматрао најважнијом везом између себе и покојника.

На споменицима које сам навео видимо да је на већини њих написано име погинулог. На истим споменицима је и фотографија покојника што није случај са друга два споменика. Један споменик са сликом и именом погинулог није подигла породица већ „Колеге из пружне радионице“, значи да су подигли споменик као колектив а не под личним именом. Сећање је дакле усмерено на члана ове заједнице као на део колектива. На једном споменику је потписана породица, а на другом отац погинулог сина, остали споменици немају посвету. Емотивне посвете се обично чешће налазе на споменицима посвећеним члановима породице, деци или људима који су на том месту пострадали услед несрећних околности.

Разлика између урбаних и сеоских средина је и та што се у селу и околини мање-више сви познају, што није случај у градовима. У урбаним, густо насељеним срединама људи се мање познају између себе и не зависе једни од других као што је то случај на селу.²² Име на споменику заиста много значи када је у питању неко кога познајете. Однос имена и фотографије погинулог је занимљив, чини се да једно замењује друго, у смислу да се душа покојника везује за споменик намењен њој лично, тј. за споменик који носи име или слику (или и једно и друго) покојника. У овом случају име је везиво или медијум уз помоћ ког се душа везује за споменик, по логици да се душа везује за споменик који је њој лично, јавно посвећен. Фотографије стављају на споменике накнадно као нови елемент, будући да нису постојале у време када је овај обичај настао. С друге стране лик покојника је приказан на гробљима релативно често, па фотографија представља само нови облик већ утврђеног правила.

Изостављање имена или фотографије даје два значења споменику: једно лично, јер најужи пријатељи и породица знају за околности смрти појединца коме је споменик посвећен, и опште упозорење усмерено ка пролазницима и посматрачима које указује на немио догађај који нас може све задесити. Примера ради, ако погледамо споменик погинулом дечаку примећујемо, с једне стра-

²² За више информација о урбаној антропологији и антропологији села и града, погледати текстове В. Вучинић и С. Новаковића. Посебно је важно Маграево „Селачко друштво“.

не, ограду око плоче у облику срца, што поручује да ће он заувек недостајати својој породици и да ће им заувек бити у срцима. На том споменику нису назначене године живота, вероватно зато што породица преминулог не жели да се сећа како је покојник прерано отишао са 'овог' света, већ само његовог лика. Сличан је принцип на споменику „Сину од оца“, где се види лични и емоционални тренутак, али ту нема имена. Бандић наводи: „По општем уверењу, лично име било је и нешто више од друштвеног обележја појединца. Третирано се као његов нераздвајни део, као његов алтер его, његов еквивалент.“²³

Ако гледамо из перспективе народне религије, можемо рећи да изостављањем имена онај који подиже споменик осигурава одлазак душе из тела на 'онај' свет, а не везивање душе покојника за тај простор. Према професору Бандићу: „Опхођење према покојнику је идентично опхођењу према неком светом, божанском бићу у његовом храму а гроб покојника представља неку врсту локалног, породичног храма.“²⁴ Мирче Елијаде наглашава да места страдања и постављени споменици на тим местима имају одређену тежину и представљају споменике „крипто религијске“ природе.²⁵ Такав однос према споменику можемо очекивати и на селу и у урбаној средини.

Напоменуо бих да ово можда има везе са безличним, „бетонским“, тј. модерним и масовним урбаним срединама, које за разлику од сеоске заједнице не обраћају пажњу на појединце. У њима се углавном памте заслужни чланови колектива и појединци који су имали утицај на живот у градској заједници. То што је емотивна, религијска па и логичка природа и тежина оваквих споменика другачија у урбаној него у сеоској средини, можда има везе с односом посматрача према споменику и ономе који га подиже. С друге стране, можда је онај који је подигао споменик желео да остане анониман, или да сам покојник остане за друге анониман како би осигурао интимну комуникацију са покојником. Споменик би и даље задржао комуникацију и на социјалном и на личном нивоу. За породицу покојника он је представљао споменик одређеном покојнику, а за друге људе то место остаје нека врста гроба, и има своју функцију и без познавања покојника. На овај начин се задржава приватност комуникације, а остатак заједнице је искључен из контекста у ком се разумеју елементи сећања на оног који је страдао.

Начин на који је простор и објекат споменика конципиран, говори да је опроштај на личном нивоу. Међутим, чињеница је да су споменици постављени у јавном простору, дакле, у питању је јавни, друштвени опроштај. Улога и комуникација споменика ка ширем друштву огледа се у облику и елементима који чине овај белег местом упозорења и сећања. Можда је из

²³ Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд: Нолит, 2004, 105.

²⁴ Душан Бандић, „Царство земаљско и царство небеско“, 69.

²⁵ Peter Mostow, Like Building on Top of Auschwitz, *Journal of Law and Religion*, Vol. 10, No. 2, 1993–1994, 406. На сличан начин људи доживљавају и односе се и према местима масовних страдања – нпр. Меморијални центар Аушвиц у Пољској или чак Амерички музеј холокауста у Вашингтону.

тог разлога изостављено име покојника и/или име оног који је подигао споменик. Чини се да су посвете намењене и покојнику и усмерене ка пролазницима, тј. живима. Споменик који се налази на метар од трамвајских шина више је подсетник путницима трамваја или чак возачу трамваја него пешацима, будући да га је тешко уочити са пешачке стазе. Ако је већ у питању комуникација унутар дела урбане средине или друштвене групе може се очекивати да ће неки елементи бити и модификовани у пракси. Нови елементи, обично везани за облик – усвајају се кроз нове облике извођења.

Што се тиче нових начина обележавања места страдања или постављања споменика покојницима у урбаним срединама кроз другачије облике, констатујем да су бандере, степенице, капије, ограде итд., прилагодили функцију крајпуташа кроз другачији начин презентовања. Већ је речено да крајпуташе временом мењају облик и елементе који су приказани, било да су то име покојника, година рођења / смрти, или информације о томе ко и зашто подиже споменик. Чини се да прилагођавање простора има прикривену логику крајпуташа, а да транспарентно указује на догађај и опасност коју простор има. Ако имамо ово на уму, схватамо да није пресудна промена начина којим се функција или идеја манифестује већ да су анализе и дешифровање тих порука суштина проблема. Могуће је и да породица или пријатељи погинулог немају адекватна теоријска сазнања нити свест о религијској функцији крајпуташа нити уопште о значењу ових споменика, али ипак на неки свој начин обележавају простор смрти и сећања.

Ако сагледамо графите крајпуташе као модерне облике крајпуташа, можемо закључити да је у питању нови начин изражавања жаљења, али и својеврсна комбинација сакралног и профаног принципа обележавања смрти кроз нешто готово слично поп-арту. Ова првенствено уметничка и савремена јавна форма споменика сећања говори о ономе кога се сећамо, али и ономе ко се сећа. Ово не значи да се на просторима Балкана или овог дела Европе жаљење и сећање на покојника нису изражавали кроз уметност или слике на зиду, већ само указујем на графит као нову модерну форму изражавања туге или колективног памћења.

Поред тога приметна је и идентификациона природа графита као мурала крајпуташа, посвећена покојнику, групи, па и простору који је чинио друштвени контекст везан за покојника док је био жив. Ово поистовећивање можда има по својој форми више изражену секуларну него световну форму и функцију, осим наравно ако ово не сагледавамо диркемовски као самообожавање друштва.²⁶ Још једна важна чињеница везана за графите као нову форму изражавања колективног памћења идентитета или појединца јесте то што је само порекло ове нове форме углавном везано за утицај западне поп, реп и хип-хоп културе. Кроз ову модерну врсту испољавања сећања групе о појединцу остварује се једно од основних правила изградње

²⁶ B. Emil Dirkem, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: Les Presses universitaires de France, 1968.

или редефинисања групног али и појединачног идентитета – друштвено памћење.

Као прилог наводим крајпуташе према облику у којем сам их нашао на терену.

Крајпуташи према облику:

- крајпуташи, споменици у урбаној средини
- крајпуташи покрај коловоза и аутопутева
- бандере – крајпуташи
- модерни крајпуташи – графити.

Према облику, односно елементима крајпуташа пописани материјал с терена поделио сам на:

- плоче – споменици са сликом, именом, годином рођења и смрти
- плоче – споменици са надимком и/или именом
- плоче – споменици са сликом, именом
- плоче са посветом, цитатом
- плоче са посветом, цитатом, годином рођења и смрти
- плоче са посветом, цитатом, сликом и годином рођења и смрти.

Према функцији, симболици или комуникацији коју остварују, споменике сам поделио на:

- плоче које се не налазе на местима погибије
- плоче које се налазе на местима погибије
- споменике изразито емотивне природе
- споменике који указују на опасност
- споменике који критикују починиоца или друштво
- споменике који говоре о историјском / политичком контексту
- споменике који говоре о социјалном статусу покојника.

Напомињем да већина споменика има само неке од наведених елемената, а неки поседују све наведене елементе. Оне које сам навео јесу примери који садрже изразито наглашен облик.

Завршна разматрања

Циљ рада је био да се укаже на феномен споменика крајпуташа у густо насељеним урбаним срединама. У општинама града Београда и даље се практикују традиционални народни обичаји, негде у традиционалној а негде у модерној форми. Поред указивања на саму праксу, а на основу примера које сам навео, указано је и на извесну конфузност и нејасноћу принципа по којима се подижу и опремају места – споменици погинулима.

Као што се види из поменуте грађе, људи који су постављали ове споменике су често додавали или изостављали неке елементе, тако да не постоји јединствен принцип обележавања смрти преко крајпуташа. Према елементима који су коришћени на крајпуташима, може се приметити њихов значај за етнологију, јер многи од споменика ове врсте на неки начин врше једну културну и друштвену комуникацију и изузетно су занимљиви за истраживања о народној религији у урбаним срединама. Ако их посматрамо само као религиозне друштвене артефакте могуће је да грешимо, јер према ономе што смо видели ово није строго религијска пракса већ развој индивидуалног обликовања и изражавања сећања или комуникације са онима којих више нема. Неко би модификовање и развој форме крајпуташа протумачио као губљење елемената оригиналног обичаја, али нико заиста не зна како оригинална форма крајпуташа изгледа, јер је то по свој прилици у питању претхришћански обичај. Оно што се данас може истраживати јесте баш то мноштво како облика тако и значења и мотива ових споменика сећању. У крајњем случају све указује и на развој личног и групног изражаја преко споменика сећања.

Ако у будућности крајпуташа буду студиозније истраживани вероватно ће доћи до информација о ширем друштвеном контексту, односу човека и смрти данас, али и изражавању личних наратива преко споменика и места сећања. Можда се оживљавање ових обичаја може приписати новој религиозности, као и комбинацији учења Српске православне цркве, древних народних обичаја и пракси, али и сопственим, личним тумачењима самих обичаја данас.

Модеран начин живота можда подразумева и одређене „жртве“, односно промене концепата, па чак и традиције која нас дефинише. Прихватање нових трендова и мењање форми старих обичаја ипак не потискује ове обичаје из српске народне културе и религије, али ће их потиснути из друштвеног сећања ако се не буду спровели од државе финансирани пројекти ради очувања материјалне и нематеријалне културе и наслеђа. Данас постоје услови за праћење схватања и практиковања народних обичаја, како на селу тако и у граду. Можда би требало да се ми, као друштвени научници, више позабавимо модификацијама елемената обичаја или ритуала данас, јер ће можда доћи дан када ће овакве праксе поново променити свој облик у нешто друго, што ће нам бити несхватљиво ако не обрадимо форме и значења тих пракси данас. Како се види из грађе, можда нам се чини да живимо у другачијем, модернијем свету од оног у којем су живели наши преци, али вероватно у себи несвесно носимо и део оног света за који се претпоставља да је део прошлости.

Овај рад је имао два задатка: први, да се анализом теренског истраживања напишу разне варијанте ових споменика и укаже на специфичност њиховог развоја у урбаном окружењу, и други, да се укаже на религијске и друштвене димензије ових споменика, као и на комуникацијску природу истих. Научна анализа и пописивање ових и других елемената народне рели-

гије Срба, или уопште народне културе, једини је начин да се овакве праксе и култура једног народа отргну од заборава и културне глобализације.

Литература

- Animism. *The Columbia Encyclopedia*. 6th ed. 2001-07. *Bartleby.com*. Bartleby.com Inc. (10 July 2008).
- Бандић Душан, *Царство земаљско и царство небеско*, Београд: Београдски Графичко-издавачки завод, 1980.
- Бандић Душан, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд: Нолит, 2004.
- Dirkem Emil, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: Les Presses universitaires de France, 1968.
- Зечевић Слободан, *Култ мртвих код Срба*, Београд: Вук Караџић, 1982.
- Зечевић Слободан, *Српска етномитологија*, Београд: Службени гласник, 2008.
- Костић Братислава, *Ново гробље у Београду*, за издавача Џаковић Богдана, Београд 1999.
- Кулишић Шпиро, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит, 1970.
- Лероа Андре – Гуран, *Религије претхисторије*, Београд: Библиотека XX век, 1991.
- Mostow Peter, *Like Building on Top of Auschwitz*, *Journal of Law and Religion*, Vol. 10, No. 2, 1993–1994.
- Пејчић Симонида, *Разлике у ставовима између сеоског и градског становиштва у прихватању страних културних утицаја*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Синани Данијел, *Привиђења и сабласти у Србији*, Завичајни музеј Књажевац, 2005.
- Tylor Edward, *Primitive Culture*. New York: J. P. Putnam's Sons. 1. 1920 [1871].
- Токарјев Сергеј А., *Рани облици религије и њихов развој*, Сарајево: Свјетлост, 1978.

Danilo Trbojević

**ROADSIDE TOMBSTONES IN URBAN AREAS
ISSUES IN ANALYZING FORMS OF RELICS**

Summary

The paper presents an analysis of the materials collected in the urban part of Belgrade. The first part of the paper shows the specificities of the listed monuments, while the second part contains the anthropological analysis of the collected material. The goal was neither a theoretical analysis of some ideal model of a roadside tombstone nor monitoring of the evolution of such monuments, but an insight into the variations and modifications of monuments and practices that are consequences of the modern urban context.

1. Бандера крајпуташи, снимљено на раскрсници код железничке станице Нови Београд, сликао Данило Трбојевић, 2009.

2. Плоча крајпуташи постављена на ограду железничке станице Нови Београд, сликао Данило Трбојевић, 2009.

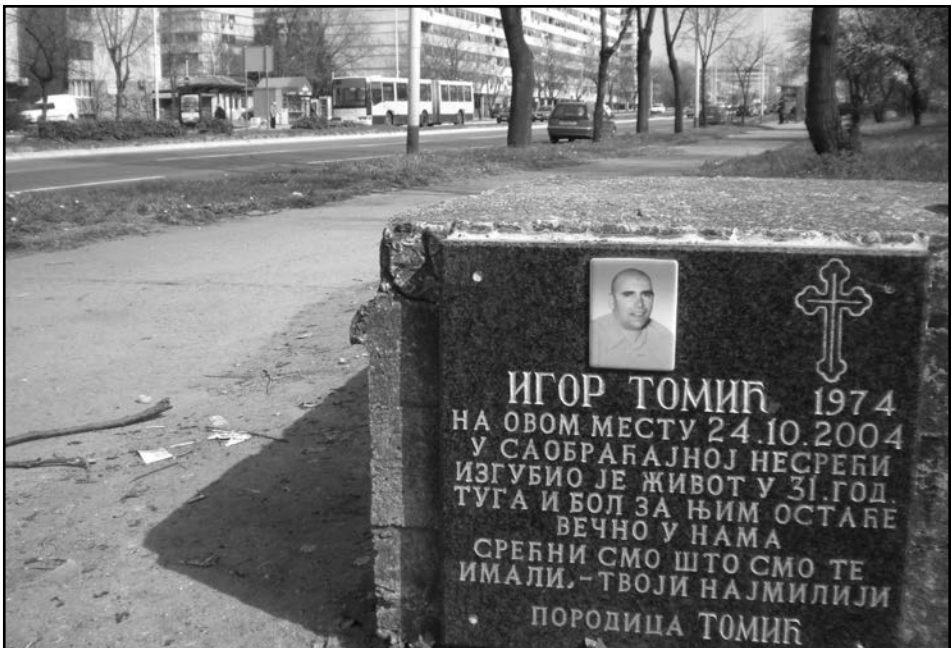
3. Крајпуташ у облику срца, налази се недалеко од Експо центра на Новом Београду, сликао Данило Трбојевић, 2009.

4. Крајпуташ са клупицом, недалеко од станице аутобуса бр. 73, општина Нови Београд, сликао Данило Трбојевић, 2009.

5. Графит крајпуташи, двориште Десете београдске гимназије, општина Нови Београд, сликао Данило Трбојевић, 2009.

6. Крајпуташи причвршћен за шахт, недалеко од станице аутобуса бр. 73, општина Нови Београд, сликао Данило Трбојевић, 2009.

7. Венац на месту погибије, покрај Бранковог моста, општина Стари град, сликао Данило Трбојевић, 2009.